

Валентина СРЕБНЮК
кандидат філологічних наук,
менеджер-перекладач
ТОВ «Центр перекладів “МАПА”»
(м.Київ)

УДК 821.161.2.091

АСПЕКТИ КОМУНІКАЦІЇ В «АПОКРИСИСІ» ХРИСТОФОРА ФІЛАЛЕТА

У статті розглядаються й аналізуються комунікаційні особливості «Апокрисиса» Христофора Філалета у площині образної системи (автор–читач–опонент). З’ясовано специфіку авторської нарації, яка має форму монологу, що переходить у діалог, адресований опоненту або читачу. Доведено, що в «Апокрисисі» чітко окреслено авторське «я». Нарація моделюється від першої особи однини і множини. Зазначено, що серед прийомів, які ідентифікують «реального автора», важливе місце належить «авторській масці».

Ключові слова: автор, читач, опонент, авторська маска, нарація.

Актуальність. Визначною пам’яткою полемічного письменства кінця XVI – початку XVII ст. є «Апокрисис» Христофора Філалета як апологетична відповідь православних на твір «Synod Brzeski i Obrona Synodu Brzeskiego» Петра Скарги, який захищав позиції уніатів. Обидва твори у риторичному аспекті продовжують схему міжконфесійної полеміки: кожен із текстів – це відповідь на попередній, що з’являвся в опонентів.

У полемічно-публіцистичній прозі кінця XVI – початку XVII ст. автори через текст прагнули реалізувати свій комунікативний намір. Такі твори, зазвичай, мали універсальну структуру: кожна частина містила компоненти цілісного комунікативного змісту із сутнісними характеристиками виявлення авторської індивідуальності. Надзвичайно чітко відчувається авторське «я» і в «Апокрисисі» Христофора Філалета, що й зумовлює необхідність аналізу комунікативних особливостей твору.

Теоретичною базою цієї розвідки стали дослідження Р. Барта, У. Еко, Г.-Р. Яусса, В. Ізера, М. Бахтіна, Г. Мазохи, О. Осьмухіної, К. Мамгрена, М. Феллера, О. Ткачука. Залучено також праці Н. Поплавської, В. Бондарчука, І. Шевченко, П. Яременка, М. Скабалановича, І. Стебельського, Ю. Третяка.

Мета статті – схарактеризувати аспекти комунікації між автором, опонентом та читачем через текст «Апокрисиса» Христофора Філалета. При написанні статті поставлено **завдання:** розкрити структуру образу автора «Апокрисиса» через з’ясування псевдоніма, віросповідання, індивідуального стилю у веденні полеміки; визначити специфіку «авторської маски», продемонструвати образ читача як реципієнта комунікації; визначити персуазивні прийоми впливу на опонента.

Об’єктом розвідки є способи ведення комунікації у межах філологічного аналізу твору «Апокрисис» Христофора Філалета.

Предметом є структура образу автора як вершини організації твору. З одного боку, образ автора виступає об’єднувальною одиницею усіх позатекстових факторів, що

зумовлює реалізацію індивідуального стилю письменника, а з іншого – дає змогу через складники комунікативної структури художнього тексту впливати на реципієнта.

Виклад основного матеріалу. Особлива позиція та інтонація Христофора Філалета відчувається з перших рядків твору, нарація у якому моделюється від першої особи однини і множини. Авторське «я» визначає «температуру», тональність, стиль твору. Можна припустити, що, пишучи твір, Христофор Філалет розраховував на певний суспільний резонанс, передбачав певну реакцію, оскільки немає двох однакових читачів, як і двох однакових публіцистів.

Варто нагадати, що постать Христофора Філалета до сьогодні через розбіжності розшифрування псевдоніма автора та з'ясування його конфесійної належності оцінюється неоднозначно. За псевдонімом Правдолюб заховалася непересічна, справді «ренесансна» особистість. Перші спроби у розв'язанні цієї проблеми належать І. Стебельському [15]. Його позицію розгорнув Ю. Третяк [16], який вважав, що автором міг бути Мартин Броневський. Найгрунтовнішою є позиція П. Яременка, який зазначає, «що Мартин Броневський також є поляк-протестант» [13, с. 22]. Ця думка сьогодні в науці вже утвердилася [7, с. 129]. Можна напевно сказати, що авторство «Апокрисиса» вже точно встановлено: «написав цю річ королівський секретар Мартин Броневський – поляк-протестант під маскою православного русина» [12, с. 160]. Попри свої конфесійні зацікавлення полеміст виявив глибоку обізнаність у православній доктрині й задекларував у творі виразну симпатію до неї, почуття спільної долі з православними [6, с. 201].

У цьому контексті важливою є проблема справжнього віросповідання автора «Апокрисиса». О. Левицький вказував на активне обстоювання у творі права мирян вершити справи церкви (це протестантська позиція). С. Голубев мав сумніви щодо православності автора. М. Коялович твердо вважав його за протестанта [2, с. 78–79]. У будь-якому разі дуже важко не погодитися з М. Скабалановичем, що у творі «чується переконливий голос в істинності православної церкви» [8, с. 18]. У зв'язку з цим виникає проблема, чому ж він обирає маску «руського простака», що належить до «грецької віри». Це, напевно, можна пояснити тим, що, по-перше, спочатку протестантизм зовсім не прагнув до церковної окремішності й лише шукав християнського коріння, зокрема й у лоні Східної Церкви. По-друге, у часи Броневського серед латинян взагалі існувало переконання, що «грецька віра» одчайдушно шукає допомоги в протестантизмі [8, с. 12].

Виклад Мартином Броневським положень православної теології дійсно ретельний та ерудований, але в цілому перед нами не оригінальна й щира авторська думка, а копіяція давно відомого [3, с. 254–255]. Елегантно використовуючи характерну середньовічну анонімність православних текстів, які беззастережно підносили аскетичний ідеал втечі від дійсності, автор веде непросту розмову зі своїми католицькими й православними читачами, непомітно переключає реєстри й змінює формат бесіди з читачем, переслідуючи певною мірою й власні глибинні цілі. Він вдається до ускладненого способу авторського самовиразу, фактично – до використання «авторської маски», яка може бути характеризована як маска-псевдонім. У цьому випадку псевдонім репрезентує дуже конкретний тип середньовічного автора.

Термін «авторська маска» запропонував американський критик К. Мамгрэн у 1985 р. [14, с. 164]. До цього моменту відкритим було питання зв'язкового центру, що перетворює гетерогенний матеріал у цілість. К. Мамгрэн припустив, що таким центром є образ автора у творі, чи авторська маска. Саме вона служить камертоном, який настроює та організовує реакцію імпліцитного читача, забезпечуючи необхідну літературну комунікативну ситуацію, що оберігає твір від «комунікативного провалу». Свідченням таких побоювань є розширення його контексту через метатекст, під яким розуміються всі конотації, які моделює читач до денотативних значень у тексті, введення в оповідь авторського коментаря, чим активно нав'язується читачеві авторська інтерпретація з різними стильовими відтінками, часто іронічними, що допомагає

досягти взаєморозуміння якщо не з масовим, то принаймні з «цільовим читачем». Цілком правильно буде погодитись з О. Осьмухіною, яка стверджує, що авторську маску правомірно розглядати як один із найважливіших елементів авторської стратегії [5, с. 19]. Її можна розглядати як специфічне художнє явище, генезис якого спостерігається й у середньовічно-ренесансній українській літературі, зокрема в «Апокрисисі» Христофора Філалета.

Твір є емоційно насиченим. Полеміст намагався з перших рядків привернути увагу читача, щоб уникнути хаотичності у розумінні, не допустити «комунікативний провал». Тому необхідна пильна увага як до функції теологічного змісту твору, так і до контексту й підтексту. Його треба читати уважно, як, власне, й вимагав автор, який, хоча й атестував себе «простаком», насправді вже зовсім не вкладався в цю самопринизливу середньовічну літоту й наголошував на потребі з'ясувати діалектику «спасних» ним ланок змісту, пропонуючи читачеві зосереджено вникнути в зміст твору: *«Толко ты о то, ласкавий чителнику, пилне прошу: ...нехай ти не будеть тяжко тую отповѣдь нашу, не такъ зоблочи здѣ, а ондѣ углядаючи, але отъ початку до конца... съ пилностью, статечне и зъ уваженьемъ прочитати»* [11, с. 1022].

Демонструючи глибоку обізнаність у церковній книжності, для якої авторське самоприниження було нормою, Христофор Філалет вже у заголовку підкреслює її, використовуючи прийменник *через*: *«Відповідь... через Христофора Філалета нашвидку подана»*. Справа в тому, що цей прийом від часів складання євангельських текстів покликаний підкреслити відносність, дискретність особистої інтерпретації автора.

Маска смиренного безіменного христолобця покликана радше дистанціювати справжнього автора від обраної ним маски. Адже його ніби похапцем написана книга містить більше 400 (!) сторінок та засвідчує неабияку ерудицією автора, не кажучи вже про те, що феномен протестанта, який надзвичайно глибоко вжився у православну («грецьку») ментальність та «закопався» у відповідні тексти, залишається неперевершеним зразком літературної амбітності й впевненості у собі.

Така коректна поведінка автора формує у читача його позитивний образ – компетентного однодумця, зацікавленого в досліджуваному об'єкті, комунікативно вправного співрозмовника, толерантної, глибокої людини, який, забезпечуючи реалізацію контактної функції, зумовлює втілення й інших функцій, а отже, й повноцінне спілкування, здійснюване через посередництво тексту. На думку М. Бахтіна, втілена у художній системі авторська активність має коригувати рецепцію читача, а це означає, що автор стає «авторитетним керівником читача» у творі [1, с. 191].

Одним із засобів орієнтації тексту на читача є іронічно-емоційний виклад: автор адресує твір «своєму» читачеві, а у того виникає враження, що автор також «свій», того самого кола, що й читач, і йому варто довіряти. Так у спілкуванні через текст устанавлюється теплий, неформальний контакт автора з реципієнтом. Посилаючись на думки Х. Ортега-і-Гасета, Г. Мазоха наголошує, що «справжнє мовлення не лише говорить про щось, а що хтось звертається з ним до когось. У будь-якому процесі мовлення беруть участь суб'єкт мовлення та його адресат. Мова за самою своєю суттю діалогічна, й усі інші форми мовлення лише пригнічують її ефективність. Тому я й вважаю, що на увагу заслугоує лише та книга, яка дає нам відчуття того, що її автор здатний конкретно уявити свого читача, а його читач відчуває «міцну руку автора» [4, с. 90]. На підставі таких тверджень стає можливою розмова про «вписаність у текст «образу читача», який може бути, подібно до образу автора, «вчитаний» із тексту» [4, с. 90]. Звичайно, «діалог» між автором і читачем, про який багато говорилося як у західній літературознавчій критиці (Р. Барт, У. Еко, Г.-Р. Яусс, В. Ізер), так і в східній (М. Бахтін), є змістовним лише за умови, що сприйматиме твір підготовлений читач.

Образом читача називають моделювання у творі особи читача, точніше читацької свідомості як прогнозованого типу оцінки зображеного у творі. Ця категорія є багатоаспектною проблемою, що пов'язана як з предметом теорії літератури, так і з питаннями психології творчості й сприйняття. Проблема образу читача, зокрема,

постає тоді, коли художній текст розглядається не як замкнуте в собі ціле, а як таке діалогічне висловлювання, яке з самого початку зорієнтоване на певний тип читацького сприйняття, вбирає його у свою художню структуру як значущий фактор, дійову передумову естетичного сприйняття, що є характерним для «Апокрисиса» Христофора Фіلالета. У ньому образ читача конкретизується як образ читацького сприйняття, який з'являється в автора й утримується ним і моделюється з середини твору через різні настанови, прогнозування та оцінку можливих читацьких реакцій на зображуване, а також його (читача) предметного зображення.

В «Апокрисисі» автор постійно запрошує читача стежити за розповіддю і звертається до нього, ніби до слухача, співрозмовника: *«брате и тцятелю»* [11, с. 1006], *«чительньку ласкавий»* [11, с. 1014, 1020, 1530]. Включення читача до комунікативного акту – основна передумова самого існування комунікативного акту. Це можна здійснити, як зазначає М. Феллер, «лише тоді, коли автор щохвилини ставить себе на місце читача. А таке здебільшого стає можливим лише тоді, коли... автор може поставити себе на місце читача, а також, коли автор більше любить читача, ніж самого себе» [10, с. 313]. Іншими словами, коли автор, перебуваючи в умовах архетипної пари, відчуває себе і автором, і читачем. О. Ткачук у цьому контексті характеризує читача як розшифровувача чи інтерпретатора написаного нарагиву [9, с. 157].

У передмові-посвяті читачеві Христофор Фіلالет вважає його ідеальним, здатним зрозуміти задум книги, вступає у діалог з ним, звертається до нього щиро, як до брата. Відкрито говорить про те, що йому дорогий читач, а його прихильність надзвичайно важлива, ділиться планом книги, окреслює методу полеміки з *«синодовим дієписцем»*, Петром Скаргою, обіцяє бути скромним, але відвертим. Таким чином коректна поведінка автора в архетипній парі **автор – читач** викликає у читача позитивні емоції. Для нього автор – компетентний одноступінь, комунікативно вправний співрозмовник, толерантний, мудрий. Позитивний образ автора, забезпечуючи реалізацію контактної та виразової функції, зрештою й зумовлює втілення інших функцій, а отже, й повноцінне спілкування, здійснюване через посередництво тексту. Його звернення до читача і зумовлює структуру тексту.

Таке динамічне спілкування з адресатом відповідало естетичним засадам гуманізму, що вимагав не тільки легітимності творчої особистості, але й активної позиції реципієнта, який здатний декодувати барокові тексти. У співіснуванні цих двох якостей, власне, утверджувалася прагматика тексту, його автентичність. Автору вдавалось таким чином здійснити контактну функцію та організувати процес читання. Після передмови Христофор Фіلالет подає чотири відповіді. Щоб для «чительника» вони були зрозумілими та щоб справили максимальне враження, він не лише фіксував окремі події, а й інтерпретував їх, пропонуючи власне тлумачення. Як правило, полемічні тексти XVI–XVII ст. моделювались так, щоби перші розділи впливали на почуття читачів, готували своєрідний емоційний ґрунт до засвоєння тих частин твору, де з'ясовуються богословські проблеми.

Христофор Фіلالет вправно апелює до Петра Скарги і доводить, що його думки у творі *«Synod Brzeski i Obrona Synodu Brzeskiego»* не правильні, не істинні. Вдається до імітованого діалогу, що створює враження безпосередньої розмови із опонентом, наче віч-на-віч. Це яскраво показано у його звертаннях у всіх частинах твору до «дієписа» [11, с. 1560, 1736]. Доволі часто полеміст висловлював своє ставлення до тез опонента, посилюючи їх власними коментарями, що стимулювало читацьку експресію. Для цього він користувався різними риторичними засобами з іронічним відтінком: *«за невтручючого въ евангелію и за слъпного еретика маешъ быти поличонъ»* [11, с. 1348], *«бѣднику»*, *«хтосемъ его зовуть»* [11, с. 1348].

Викладаючи у передмові план своєї розгорнутої відповіді на заклик до єдності після Берестейського собору, автор продовжує імпліцитно глумитися над «анонімністю» його ініціатора, замовчуючи титули й принизливо іменуючи «синодовимъ дѣписцемъ» [11, с. 1016]. Далі автор дорікає «дієписцеві» за алогічність та хаотичність викладу.

Оскільки автор полемізує саме з «латинником», то звертається до відповідних церковних матеріалів і зберігає основний гомілетичний принцип апеляції до Святого Письма та Святого Передання, тримаючись запровадженої ще в античності системи цитації: «...зъ Латинскихъ писмъ наиболее свѣдоцствъ приводимо» [11, с. 1020]. Автор «Апокрисиса» у своїй полеміці активно використовує культурний код опонента, даючи зрозуміти, що тут для нього таємниць немає. У такий спосіб автор полегшує собі завдання, переконуючи, що, по-перше, можна спокійно оперувати добре знайомим матеріалом, а по-друге – видобути з того значний ефект: адже такий собі «простак» грецької віри раптом виявляється доволі-таки обізнаним в культурі «латинян».

Отже, почавши доводити в суто теологічному дусі, що «релігія грецька» правильніша за «римську», автор поволі, непомітно, але послідовно переводить стрілки на «моральну ницість» супротивника, не шкодуючи ущипливих слів, аби кинути тінь на його наміри. Зокрема, він вдається до конспірологічних натяків: «Если то правда, што дѣепись твердить, ижъ напежъ и зъ своими ведучи Греческой вѣры людей подъ свою зверхность, не жадного пожитку своего въ томъ, але толко духовное потѣхи, згоды, милости христіанской, и постраху еретиковъ и Турковъ шукаеть?» [11, с. 1738]. Полемісту зрозуміло наперед, що про глибокі християнські почуття в його опонента не може бути й мови, тому він не шкодує слів, аби переконати своїх читачів у цьому.

Висновки. В «Апокрисисі» присутні два типи реципієнта – опонент і читач. Останній частіше, залежно від бажання автора, приймає роль судді. Вони є своєрідними ланками, на які зважає автор при структуруванні тексту. Оскільки завданням його було переконати в істинності власних тверджень не лише одну людину, а якнайбільше, то автор часто звертається: «православные панове, и боголюбезнии священници съ христоименитымъ народомъ!» [11, с. 1674], «милостивые панове» [11, с. 1800]. Часті повтори-звертання, на зразок «дѣеписе», «читателю» та інші стилістичні структури, допомагали також підтримувати актуалізацію основних мотивів твору.

Отже, у «Апокрисисі» Христофор Філалет орієнтувався як на масового, так і конкретного читача, як на адресата, якому присвячувався твір, так і на опонента, чії думки спростовував. За допомогою частих звертань полеміст намагається підтримати діалог з реципієнтом, залучити до прочитання, стимулювати реакцію на актуальні суспільно-релігійні проблеми. Про присутність комунікації у творі свідчать часті звертання полеміста до реципієнта, що й створює враження безпосередньої розмови, монолог уявно трансформується у діалог. Автор розглядається як адресант, при цьому у його свідомості знаходяться і джерело інформації, і передавач інформації. Текст є сигналом, тобто закодованою інформацією, що посилається до реципієнта. Читач є адресатом інформації, його свідомість приймає сигнал, декодує його та реагує на отриману інформацію, якщо це потрібно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1974. – 408 с.
2. Бондарчук В. О. Дослідницькі студії «Апокрисиса» Христофора Філалета / В. О. Бондарчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. – Вип. 5. – С. 74–84.
3. Історія української літератури : у 12-ти тт. – К. : Наукова думка, 2014. – Т. 2.: Давня література (друга половина XVI – XVIII ст.). – 839 с.
4. Мазоха Г. С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження / Г. С. Мазоха // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2005. – Вип. 24. – С. 88–92.
5. Осьмухина О. Ю. Авторская маска как форма воплощения творческой индивидуальности писателя / О. Ю. Осьмухина // Творческая индивидуальность писателя: теоретические аспекты изучения : сб. материалов Международной научной конференции (2–3 октября 2008 г.) / ред.-составитель Л. П. Егорова. – Ставрополь : Изд-во Ставропольского гос. ун-та, 2008. – С. 17–22.

6. Поплавська Н. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.): монографія / Н. Поплавська. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 379 с.
7. Поплавська Н. Полемічна проза / Н. Поплавська // Історія української літератури : у 12-ти тт. – К. : Наукова думка, 2014. – Т. 2. – С. 98–154.
8. Скабаланович Н. Об «Апокрисисе» Христофора Филалета. – СПб., 1873. – 226 с.
9. Ткачук О. М. Наратологічний словник / ред. В. Г. Дончик. – Тернопіль : Астон, 2002. 173 с.
10. Феллер М. Д. Текст як модель комунікативного акту / М. Д. Феллер // Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. – К. : РВЦ «Київський університет», 1998. – 336 с.
11. Филалет Христофор. Апокрисис // Русская истрическая библиотека. Памятники полемической литературы Западной Руси. – СПб., 1882. – Кн. II. Ствп. 1003–1820.
12. Шевченко І. І. Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI–XVII ст. / І. І. Шевченко // Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / пер. М. Габлевич, ред. А. Ясіновський. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 250 с.
13. Яременко П. К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. / П. К. Яременко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1963. – 164 с.
14. Malmgren C. D. Fictional Space in the Modernist and Postmodernist American Novel / C. D. Malmgren. – Lewisburg : PPG, 1985. – 228 p.
15. Stebelski I. Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim czyli żywoty swietych Ewfozyny i Parascewii z chronologia i przydatkiem / I. Stebelski. – Lwow : Nakładem Xiegarni Zelmana Igl, 1867. – Т. 2. – 352 s.
16. Tretiak J. Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej / J. Tretiak. – Krakow : Nakiadem Akademii Umiejtknoьci, 1912. – 354 s.

Валентина Сребнюк

Аспекты коммуникации в «Апокрисисе» Христофора Филалета

В статье рассматриваются и анализируются коммуникационные особенности «Апокрисиса» Христофора Филалета в плоскости образной системы (автор – читатель – оппонент). Выявлена специфика авторской наррации, которая имеет форму монолога, переходящего в диалог, адресованный оппоненту или читателю. Доказано, что в «Апокрисисе» четко обозначено авторское «я». Наррация моделируется от первого лица единственного и множественного числа. Отмечено, что среди приемов, которые идентифицируют «реального автора», важное место принадлежит «авторской маске».

Ключевые слова: автор, читатель, оппонент, авторская маска, наррация.

Valentyna Srebniuk

Aspects of Communication in «Apocrysys» by Christophor Philaleth

The article deals and analyzes the communication features of «Apocrysys» by Christophor Philaleth through the lens of the figurative system (author – reader – opponent). The specificity of the author's narration, which has the form of the monologue, goes into the dialogue, is addressed to the opponent or the reader, has been discovered. It is proved that the author's «I» in «Apocrysys» has been clearly outlined. The narration is modeled from the first person singular and plural. It is noted that among the techniques that identify the «real author», an important place belongs to the «author's mask».

Keywords: author, reader, opponent, author's mask, narration.